

УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ПРЕСОМ ІДЕОЛОГІЧНИХ РЕПРЕСІЙ В 1970–1980-Х РОКАХ

У статті розглянуто “офіційний і “неофіційний” напрями вивчення історичного минулого України в період “застою”.

Ключові слова: політичні репресії, суспільно-політичне життя, національно-культурна політика УРСР

Реформаторська діяльність М. Хрущова в другій половині 1950- початок 1960-х років та очолюваного ним партійного й державного керівництва породжували певний оптимізм щодо перспектив розвитку радянського соціалістичного ладу на засадах демократії та гуманізму. Період хрущовської “відлиги” мав вагоме значення і в усіх сферах суспільно-політичного та культурного життя УРСР. Відкат сталінізму сприяв послабленню цензури, ідеологічному пресингу, реабілітації відомих письменників та митців, скасуванню ряду помилкових партійних постанов 1940-х років у галузі культури, розширенню рамок для творчої та наукової діяльності, зростанню значної кількості нових наукових центрів, громадських організацій, творчих спілок тощо.

Однак як довела подальша практика, політичні й соціально-економічні реформи М. Хрущова, направлені на лібералізацію радянського режиму, боротьбу зі сталінщиною аж ніяк не зачіпали фундаменту тоталітарної системи і носили лише косметичний характер. Половинчастість хрущовських реформ негативно позначилась на процесах, які мали місце в історичній науці упродовж 1960–1980-х років.

Незважаючи на певні послаблення у різноманітних сферах суспільного життя, нічим не виправдані жорсткі вимоги висувалися перед історичною наукою, що розглядалася правлячою партією як один із стрижнів ідеологічної роботи. Про нетривалий період пожвавлення українознавчих студій свідчить записка відділу науки й культури ЦК КПУ від 13 січня 1959 року, в якій гостро критикувався роман письменника Івана Ле “Богдан Хмельницький” — “за відсутність класових підходів”. Водночас висловлювалася стурбованість із приводу “надмірного захоплення” українських літераторів історичною тематикою, нато-

мість рекомендувалося зосередити їхню увагу на висвітленні сьогодення, “здатного формувати комуністичні характери наших сучасників¹.”

Подібна жорстка регламентація збереглася і в наступних роках. Виступаючи на спільному засіданні творчого об’єднання прозаїків Київської організації СПУ та вченої ради Інституту історії АН УРСР, письменник Іван Ле відзначав: “Мимоволі згадаєш у цьому зв’язку просто таки дивне “табу”, накладене не знати й ким, на теми історії боротьби українського народу за своє соціальне й національне визволення. Повелося ж, що історичні романи, хоч тематично й розгортаються на цій боротьбі поза добою Хмельниччини, та майже різко обриваються по ній. Письменники оглядно ледь чіпають якісь другорядні факти з історії так званої доби “Руїна”, доби двох Україн — Лівобережної та Правобережної..., ліквідації запорізького козацтва тощо².”

Ідеологічний пресинг вищого політичного керівництва УРСР, підпорядкованих йому ідеологічних установ постійно відчували на собі й інші письменники, які у своїй творчості зверталися до козацької тематики. Зокрема, надмірне захоплення козаччиною у романі “Собор” ставилося у провину одному з класиків української літератури Олесю Гончару. В інформаційному повідомленні від 6 травня 1968 р. на адресу ЦК КПРС голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов наголошував, що “за своїм змістом Собор” є політично шкідливим твором, який пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність³.”

Не менш різкої критики зазнав роман Р. Іваничука “Журавлиний крик”, знятий 1972 року з видавничих планів. Як пояснював голова Держкомвидаву УРСР М. Білогуров, причина полягала в тому, що автор “відійшов

від історичної правди”, “невірно змалював складні події другої половини XVIII ст.”, “показав в образі кошового М. Калнишевського не трагедію й крах пристосування”, а справжнього борця за національне визволення українського народу⁴.”

Серйозні претензії у зв’язку з підготовкою до видання “Журавлиного крику” були висловлені й до рецензентів літературного твору — старшого наукового співробітника Інституту літератури АН України, доктора філологічних наук Б. Буряка, старшого наукового співробітника Інститут історії АН України, кандидата історичних наук О. Апанович, доктора історичних наук, професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка М. Марченка. Останнім закидалася безпринципність, яка призвела до зміщення політичних акцентів у висвітленні подій і явищ того періоду, наявності похибок націоналістичного характеру.

Заборонаю роману “Журавлиний крик” не обмежувалася кампанія переслідування Романа Іваничука, чия творчість не вписувалась в рамки тогочасної національної політики. За особистою вказівкою секретаря ЦК КПУ В. Маланчука у 1973 році було знято з плану перевидання його рукопису “Край битого шляху”, вилучено з бібліотек, а в деяких областях спалено примірники роману “Мальви”, вирізано вже з готового тиражу журналу “Жовтень” рецензію на історичну повість С. Тельнюка “Грає синє море”⁵. Однак указані кроки не припинили шлях творів Р. Іваничука до читачів. Як і роман Олеса Гончара “Собор”, “Журавлиний крик” широко розійшовся у “самвидаві”, сприяв піднесенню інтересу у населення до власної історії, зростанню національної гідності, формуванню активних борців за самовизначення України.

Не мала бажаного ефекту й заборона владою п’єси драматурга Олекси Коломійця “За дев’ятим порогом”, присвяченої яскравим сторінкам історії Запорізької Січі. Сам факт зняття прямо зі сцени написаної на національному матеріалі п’єси став переконливим підтвердженням політики русифікації, яка здійснювалася в Україні.

Невдоволення української інтелігенції викликало штучне замовчення творчості талановитої української поетеси Ліни Костенко. Навіть тоді, коли її “Маруся Чурай” широко розходила у “списках”, читалася на різноманітних неофіційних літературних вечорах,

повнітю заангажовані цензори продовжували штампувати висновки про недоцільність публікації непересічного твору, присвяченого часам Хмельниччини. Вагомим аргументом у відмові присудити Л. Костенко у 1981 році Шевченківської премії був висновок Головліту України, в якому серед іншого говорилося “Ліна Костенко наскрізь тенденційно тлумачить історію в останніх своїх творах. За недомовками, натяками і прямими висловлюваннями неважко розпізнати буржуазно-об’єктивістський підхід до подій минулих епох, не дається чітко окреслених класових оцінок явищ і фактів, ідеалізується й вихваляється козащина... Що стосується класової оцінки тогочасних подій і явищ, то і тут Л. Костенко стоїть на позиціях, які з піною біля рота відстоював горе-політик, а насправді зрадник українського народу. горезвісний історик Михайло Грушевський. З позиції “єдиного потоку” подано в романі всю козацьку старшину. Не показано, як козацька старшина й українська шляхта прагнули обмежити народні рухи лише боротьбою за національне визволення і всіляко намагалися зберегти феодалні порядки. Зі шкури пнулися, щоб перетворитися в панівний клас...”⁶

Не влаштував цензорів і нарис львівського письменника Романа Федоріва “Леви і брук”, надрукований в п’ятому числі журналу “Жовтень” за 1983 рік. За висновком заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунженка, нарис тлумачив “возз’єднання Лівобережної України з Росією в дещо іронічному тоні як акт купівлі-продажу, а не результат боротьби українського народу”⁷.

Надмірна пильність цензури нерідко призводила до курйозів. Починаючи з кінця 1960-х років з бібліотек і книжкової торгівлі була вилучена книга письменника Івана Шаповала “У пошуках скарбів” про відомого українського історика, дослідника запорізького козацтва, академіка Дмитра Яворницького. Подібну пересторогу викликала лише одна фраза з діалогу академіка Д. Яворницького з царем Миколою II під час його перебування у 1915 р. в Катеринославі: “Запорожці боролися з мусульманським світом. З татарами і турками, з польською шляхтою, і, нарешті, із Москвою за свої вольності.” Незважаючи, що рецензенти книги — доктор історичних наук, професор М. Марченко, кандидат історичних наук О. Апанович, письменник Б. Антоненко-Давидович — не вбачали у наведених словах нія-

ких ухилив та перекручень. Фраза прискільки-во аналізувалася на рівні секретаря ЦК КПУ А. Скаби, Держкомвидаву України.

Ще не висохли чорнила під документами стосовно розвінчання “культу особи”, як 3 травня 1957 року начальник Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі К. Полонник доповідав, що підпорядкованою йому службою затримано видання праці старшого наукового співробітника відділу історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР Олександра Слущкого “Третій з’їзд КП(б)У”. Причиною цього стала оцінка місця і ролі боротьбистів та інших партій і течій у перші роки радянської влади. Прикметно, що нормативні вимоги на висвітлення діяльності як більшовицької, так інших партій, існували впродовж наступних десятиріч. Цікавим у цьому плані є свідчення члена політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста, опубліковані в його щоденникових записах у 1992 р.: “4 січня 1962 року. Прийняв Дубину К. — професора, доктора історичних наук (1956–1964 рр. — директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ — авт.). Він зараз розповів про складну ситуацію в Інституті історії (партії — авт.) при ЦК КПУ. Готується друге видання історії КПУ, Більшість питань фальсифікуються, принижується роль комуністів України в боротьбі за становлення радянської влади. багатьох керівників того часу ледь не звинувачують у націоналізмі та сепаратизмі. Назаренко (директор Інститут історії партії при ЦК КПУ — філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — авт.) стоїть на правильних позиціях, але москвичі — Снегов (доктор історичних наук, професор — авт.) і Мінц (академік АН УРСР — авт.) — усе роблять для того, щоб принизити роль та значення КПУ. Просить мене знайти можливість про все розповісти м. В. Підгорному (голова Верховної Ради СРСР). Його прохання виконав. “Майстрів” на фальсифікацію у нас вистачає. На цьому навіть вчені ступені заробляють⁸.”

Досить нелегко у 1960–1970-х роках здійснювалася і підготовка узагальнюючих енциклопедичних праць. Згадуваний перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест писав: “24–30 листопада (1967 р. — авт.) прийняв головного редактора української енциклопедії, відомого письменника та поета Миколу Платоновича Бажана. Розмова точилася навколо

видання енциклопедії, Звідкилясь, й зрозуміло звідки, на М. Бажана чиниться тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки, а тим більше портрета М. С. Хрущова, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського та інших політичних та громадських діячів”.

З погляду на наведені факти неважко уявити собі в яких умовах доводилось працювати дослідникам української історії та культури з приходом до влади у Кремлі Л. Брежнєва та його прибічників із числа неосталіністів. Після придушення “Празької весни” 1968 року грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва країни взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства, намагання перетворити наукову й творчу інтелігенцію в слухняний інструмент власної політики.

В фондах ЦК КПРС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів 1970–80-х років знаходимо чимало яскравих документів, які визначали “генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом”. Серед них документи підготовлені секретарем ЦК КПУ з ідеології (1972–1978 рр.) Валентином Маланчуком. Ще за часів роботи в Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти Маланчук відзначився у викоріненні націоналізму в науковому середовищі.

“Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти, — інформував В. Маланчук ЦК КПУ про свою діяльність в 1971 році, — затримало на основі вивчення сигнального екземпляра книги Р. Іванової “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі в Росії та Україні”. Книга носила тенденційний характер, містила ряд грубих політичних помилок, образливих висловлювань на адресу революційних сил російського народу. Мені довелося неодноразово пояснювати з приводу затримки книги у т. Васильєва (помічник секретаря ЦК КПУ — авт.) і Калакури (інструктора відділу науки учбових закладів — авт.),- писати офіційні пояснення. Під цим натиском, після вилучення деяких сторінок, книга побачила світ, дуже швидко отримала ряд захоплюючих відгуків у пресі, хоча проголошені в ній ідеї залишились теоретично помилковими, протилежними класовій оцінці діяльності Драгоманова.”

Не обійшов своє увагою високопосадовець В. Маланчук і “ідейно хибну” статтю про М.

Застаємарова, опубліковану в 1971 році аспірантом Інституту історії АН УРСР Юрієм Пінчуком на сторінках “Українського історичного журналу”, і політично незрілий виступ директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Івана Назаренка на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР, і спроби деяких інших дослідників чесно й об’єктивно розібратися в історії КП(б)У.

Ретельно вишукуючи помилки, прорахунки у своїх же колег, теоретик і практик ленінської національної політики попереджав вище політичне керівництво республіки, що: ... і історіографії, і в історії філософської думки, і в літературознавстві, і в правознавстві можна зустріти різні варіації подібних “неточних” тлумачень, які, однак, відображають певну тенденцію¹⁰.”

Слід відзначити, що подібні глибокодумні твердження В. Маланчука викликали гірку іронію українських суспільствознавців, а його претензійні наукові розробки відверто висміювались зарубіжними фахівцями. Зокрема, статтю В. Маланчука під промовистим заголовком “Фальсифікаторські домисли буржуазних українознавців”, видрукувана в журналі “Вопросы истории КПСС” за 1971 рік, містила в собі огріхи, недопустимі навіть для початкуючого дослідника. Так, доктор історичних наук, професор не знав, на жаль, що книга Д. Донцова “Націоналізм” опублікована вперше не в Лондоні в 1968 році, а в Галичині за чотири десятиріччя до того. наплутав він із творчою спадщиною історика Дмитра Солов’я, працями інших зарубіжних вчених. Відомо, що в ті складні часи, за подібні хиби науковці розплачувались посадами, званнями, преміями. Щодо маланчука було прийнято поблажливе рішення, сформульоване на основі рекомендації інструктора ЦК КПУ Я. Калакури: “...вважали за потрібне звернути увагу В. Ю. Маланчука на необхідність ретельного ставлення до публікації своїх праць”.

Друкуючи різноманітні псевдонаукові статті, конфліктуючи з творчою та науковою інтелігенцією, В. Маланчук довів свою повну нездатність забезпечити доручену йому в МВССО ділянку роботи. Проте на “хвилі оздоровлення апарату ЦК КПУ” В. Маланчук опинився на вершині політичного Олімпу. Призначення теоретика й борця з українським націоналізмом на ключову ідеологічну посаду означало на практиці розгук реакції, політич-

них репресій, рішуче придушення всього нового, несхожого, нетрадиційного.

Вже з перших днів перебування на новій високій посаді В. Маланчук усіляко прагнув довести інтернаціоналістський характер своєї діяльності. Ідеологічна команда ЦК, спираючись на настанови свого шефа, розпочала широким фронтом наступ на історичні традиції українського народу, розглядаючи їх як поживний ґрунт для існування й розповсюдження націоналістичних настроїв.

Наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 70-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих Спілок, громадських організацій.

В кінці 1972 р. виникла “справа” Інституту археології. Його директор, член-кореспондент Федір Шевченко, провідні наукові співробітники — Петро Толочко, Володимир Баран та інші звинувачувались у допущенні цілого ряду “історичних, методологічних і теоретичних помилок”. Спроба вчених поновити щорічник “Київська старовина” розцінювалась в ЦК КПУ як прояв націоналізму, оскільки в ньому “... не висвітлювався зв’язок київських матеріалів з пам’ятниками Північної та Північно-Східної Русі”. Дратувала партапаратників і сама назва щорічника, яка нібито “повторювала назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку¹¹.”

Особливо непокоїла рецензентів публікація в збірнику наукових праць статті М. Ю. Брайчевського, ім’я якого після публікації оригінальної розвідки “Приєднання чи возз’єднання?” було піддано забуттю.

Президія Академії наук УРСР своєю постановою від 2 березня 1973 року “Про серйозні методологічні й теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР” відзначила “вкрай безвідповідальне ставлення” члена кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка, заступника директора Інституту з наукової роботи В. Д. Барана, начальника експедиції Інституту П. П. Толочка до підготовки рукопису щорічника, його рецензування та обговорення, “внаслідок чого видає щорічник із серйозними методологічними помилками, що завдає шкоди справі боротьби проти ворожої ідеології¹².”

Від Федора Павловича Шевченка ідеологічне керівництво республіки та його представники в Президії Академії наук вимагали рі-

ш.учої боротьби проти ворожої ідеології. Однак, саме це і не відповідало внутрішнім переконанням ученого. Як пригадував переслідуваний у свій час науковий працівник Інституту історії АН УРСР Я. Дзира, Федір Павлович негативно ставився до здійснюваної політики русифікації України, застосування репресій щодо української інтелігенції, цікавився самвидавом, який долаючи перепони, потрапляв до академічних установ. З погляду на це, чи міг Ф. П. Шевченко не стати на захист співробітника Інституту Іллінської, яка “займалася розповсюдженням антирадянського вірша.” При всій своїй покладливості не погоджувався директор Інституту археології АН України з рекомендаціями всюдисущого партійного комітету, який пропонував здійснювати призначення працівників на посади завідувачів відділів та керівників експедицій за принципом партійності, повністю ігноруючи їх наукову кваліфікацію.

Як переконаємось з документів вищого політичного керівництва України, на Ф. П. Шевченка вже з перших місяців роботи директором Інституту (1968–1972 рр.) постійно шукали компрометуючі матеріали. Хтось підслухав як у його присутності співали єврейську пісню, яка за існуючими тоді канонами отримала ярлик “сіоністської”. Інший дорікав ученому за затверджену позитивну характеристику старшому науковому співробітнику Черненку, “який зухвало відмовився нести транспарант на першотравневій демонстрації”. Треті через збільшуване скло пропускали всі праці дослідника, вбачаючи в них відхилення від “генерального курсу партії.” (Як учинок не лише наукової, а й громадянської мужності розцінюють сучасні історики звернення Ф. Шевченка у 1966 році на сторінках “Українського історичного журналу” до забороненої упродовж багатьох десятиліть постаті історика та громадського діяча М. Грушевського¹³.)

До розслідування справи Ф. П. Шевченка були підключені і спецслужби, які здійснювали традиційну в таких випадках “спецперевірку”. Прискіпливе вивчення біографії вченого дозволило виявити, що його батько Павло Михайлович близько 2 років служив у царській поліції?! Не обійшли своєю увагою органи КДБ і дружину Ф. П. Шевченка, мати і дві сестри, якої під час окупації Чернівців виїхали до Румунії, а згодом до Ізраїлю.

Виходячи з цього, персональну справу Ф. П. Шевченка 5 вересня 1972 року розгля-

нув секретаріат ЦК Компартії України, який оголосив комуністу з 25 — річним стажем догану з занесенням до облікової картки “за неправильне ставлення до партійної організації, грубі порушення партійних принципів в роботі з кадрами, допущені ідейно-політичні помилки й нещирість.” Одночасно було організовано кампанію по усуненню Ф. Шевченка з посади головного редактора “Українського історичного журналу”, так як він, на думку деяких членів редколегії, більше схилився до публікацій на сторінках авторитетного часопису праць з історії України доби феодалізму та капіталізму ніж до висвітленню ленінської тематики¹⁴.

Жорсткій, здебільшого необґрунтованій критиці був також підданий відомий український археолог І. Г. Шовкопляс за бібліографічний покажчик “Розвиток радянської археології на Україні” (1917–1966 рр.) Провина шанованого вченого полягала в тому, що він осмілювався згадати у виданні “небажані імена” — Івана Багряного, Аркадія Любченка, Івана Огієнка, Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Солов’я, Панаса Феденка, Василя Чапленка, Костянтина Штепи.

Кілька разів розглядалося питання, пов’язані з діяльністю Інституту філософії АН УРСР на засіданнях політбюро й секретаріату ЦК КПУ. Унаслідок “оздоровлення” морального клімату наукового колективу були звільнені з роботи Сергій Кудря, Василь Вишневець, Світлана Кириченко, Вікторія Цимбал, Федір Конак, Володимир Жмир, Микола Роженко¹⁵.

У квітні 1973 р. В. Маланчук доповідав у ЦК КПРС про викриття групи націоналістів в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського. Провина вчених полягала в тому, що вони підготували й видали бібліографічний покажчик “Українське радянське карпатознавство”, складений старшим науковим співробітником Яковом Прилипком під редакцією заступника директора Інституту, кандидата історичних наук Василя Зінича. Як виявилось, в покажчику, поряд з творами радянських вчених, були подані праці “махрових українських буржуазних націоналістів” — Володимира Кубійовича, Сергія Єфремова, Вадима Щербаківського, Катерини Грушевської та інших.

Скрупульозно зібрані компрометуючі матеріали на науковців 28 березня 1973 р. роз-

глянуло бюро Київського обкому партії. ”За втрату політичної пильності, відхід від класових позицій в оцінці робіт українських націоналістів” відповідальний редактор покажчика В. Зінич був виключений з КПРС, а директору Інституту, члену-кореспонденту АН України Миколі Сиваченку оголошувалась сувора догана з занесенням до облікової картки. Обидва були звільнені з роботи.

Повідомляючи ЦК КПРС про суттєві хиби в діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, В. Маланчук просив доручити уважніше переглянути виданий у Москві ”Карпатський збірник”, який начебто також мав серйозні огріхи¹⁶.

Надалі, щоб уникнути подібних випадків із згадками в науковій літературі ”небажаних осіб”, було прийняте ”соломонове рішення” — раз і назавжди вилучити їх твори з бібліотечних фондів. Більше того, начальник Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М. Поздняков просив В. Маланчука доручити Державному комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, Державному комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, Міністерству культури УРСР та творчим спілкам переглянути твори образотворчого мистецтва, кіно та телефільми, записи пісень, п’єси та інше, з тим, щоб вилучити матеріали, в яких в позитивному плані згадуються політично скомпрометовані особи.

Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР, який партійні бонзи сприймали не лише як науково-дослідну установу історичного профілю, а й як провідний ідеологічний центр республіканського масштабу. У зв’язку з цим стає зрозумілим чому у призначенні директорів авторитетної установи надавалася перевага історикам за освітою, але з багатим досвідом партійної роботи (А. Скаба, Ю. Кондуфор), чому на сторінках друкованого органу Інституту історії АН УРСР ”Український історичний журнал” переважали публікації на історико-партійну тему, друкувались статті, в яких таврувався ”український буржуазний націоналізм”, а науковим співробітникам всляким чином нав’язувалась наукова розробка ”класової боротьби трудящих України...”, написання кандидатських та докторських дисертацій на кшталт ”Роль партійних організацій...” тощо.

Свідоме спрямування роботи Інституту історії АН УРСР ”у бік сучасної тематики”, тобто на вивчення радянської епохи, значення ”Великої Жовтневої соціалістичної революції” штовхало вітчизняну історичну науку на обочину світового історіографічного процесу.

Ідеологічно-цензурні обмеження, низка партійних постанов з приводу діяльності Інституту, прийняті в 1940–1970-х роках, змушувала з острахом братися за перо істориків, які прагнули вивчати давню історію України, добу козаччини з залученням широкого кола архівних джерел. У 1969 р. на базі Інституту історії було створено Археографічну комісію АН УРСР як міжвідомчий координаційний центр у справі видання документальних джерел. Попри те, що на 1972 рік Археографічна комісія розробила перспективний видавничий план, який включав понад 40 томів документальних публікацій, підготувала до друку два випуски щорічника ”Археографія України” жодне із запланованих видань не побачило світ. Невдовзі Археографічна комісія припинила своє існування¹⁷.

Із ”зв’язаними руками”, зокрема, працювали співробітники відділу історії феодалізму, яким відмовлялося у висловленні власної думки щодо місця і ролі українського козацтва в історії України, інших пов’язаних із цим проблем. Наприклад, так і не зумів оприлюднити на початку 1970-х років підсумки свого дослідження Михайло Брайчевський, який цілком офіційно за дорученням дирекції Інституту історії працював над науковою концепцією. Що мала стати одним із наріжних каменів висвітлення українсько-російських взаємин. Йшлося, перш за все, про оцінку відомого акту 1654 року, який у радянській історіографії подавався як результат вільного волевиявлення двох братніх народів. У своїй науковій праці ”Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції” (1966), М. Брайчевський не лише спростував усталені концепції, довівши, що згаданий акт був нічим іншим як актом загарбання земель Лівобережної України російським царизмом, виявом колоніальних тенденцій, притаманних йому протягом усього його існування, але й розкрив негативні наслідки згаданої події для подальшої історії українського народу. Оскільки робота готувалася до друку в ”Українському історичному журналі”, то слід було очікувати після її публікації розгортання об’єктивної наукової дискусії. Однак за рі-

шенням вищого політичного керівництва статтю вченого було заборонено до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням із боку владних структур, обмежувався в друці. Попри це, погляди М. Брайчевського не залишилися непоміченими науковою громадськістю. У 1972 р. його праця була вивезена за кордон і без відома автора опублікована у видавництві “Нові дні” у Торонто. Окремі її фрагменти використовувались в численних передачах радіостанцій “Голос Америки”, “Свобода”, “Вільна Європа”.

Далеко не в кращих умовах доводилося працювати й іншим співробітникам відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР, який колеги між собою називали “кафедрою козацької доби”. Не знаходило підтримки ідеологічного апарату спрямування досліджень Олени Апанович, яка в 1969 р. видала фундаментальну працю “Збройні сили України”. Усілякі перешкоди ставилися на шляху кандидата філологічних наук Ярослава Дзири, який підготував до друку “Літопис Самійла Величка”, в інших своїх працях розкрив вплив останнього на творчість національного генія українського народу Тараса Шевченка. Під пильною опікою перебувала авторка оригінальної монографії “Міста України в другій половині XVII ст.”, доктор історичних наук Олена Компан¹⁸.

Як своєрідна крамола розцінювалася і громадська діяльність вчених-істориків, їхній внесок у популяризацію історії українського козацтва. В оперативних і слідчих матеріалах органів КДБ чітко зафіксована участь Ф. Шевченка, О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевського у діяльності офіційного лекторію у Будинку вчених АН України, а також у цілому ряді неофіційних лекторіїв. Цілком очевидно, що наукова спрямованість праць, популяризаторська та громадська діяльність дослідників українського середньовіччя ніяк не відповідали вимогам вишколених ідеологічних наглядачів з ЦК КПРС і ЦК КПУ. Якщо ж до цього додати мужні вчинки О. Компан та О. Апанович, які власними останніми коштами підтримували “громадські каси” допомоги українським політв’язням, то доля відділу феодалізму інституту історії АН України була практично вирішена¹⁹.

31 липня 1972 р. Президія Академії наук УРСР ухвалила постанову “Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового

умову установ Секції суспільних наук АН УРСР”. Документ передбачав скорочення фонду зарплати установ Секції на 4%. Це стало формальною підставою для звільнення “за скороченням штату” працівників, яким ставилася у провину близькість до осіб, заарештованих 1972 року за політичними обвинуваченнями. Наказ № 152 по Інституту історії АН УРСР від 12 вересня 1972 р., підготовлений у відповідності з постановою Президії АН УРСР від 31 липня 1972 р., передбачав скорочення за штатним розкладом старших наукових співробітників О. Компан, О. Апанович, молодшого наукового співробітника Я. Дзири²⁰. Звільнення неугодних учених потягло за собою вилучення статей О. Апанович, Я. Дзири, Ф. Шевченка з п’ятого випуску (1972 р.) “Історіографічних досліджень в Українській РСР” (1968–1973 рр.). Прикметно, що наклад шостого випуску “Історіографічних досліджень в Українській РСР” було повністю знищений за вказівкою партійних цензорів.

В умовах “ідеологічної чистки” в Інституті історії АН УРСР припинив виходити новоутворений “Український історико-географічний збірник” (у 1971–1972 роках побачило світ лише два випуски)²¹. Гострій критиці з боку ЦК КПУ було піддано редакцію “Українського історичного журналу”. В доповідній записці про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КПУ з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві, осуду підлягав автор статті “До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського” С. Злупко. Провина вченого полягала в тому, що він прагнув “реабілітувати” діяльність і погляди “теоретика буржуазно-націоналістичної партії Галичини.” З метою забезпечити Інститут історії та “Український історичний журнал” від “націоналістичних перекручень” за вказівкою ЦК Компартії України у 1972 р. було вироблено новий напрям роботи науково-дослідної установи, який повністю узгоджувався з рішеннями XXIV з’їзду КПРС — надавати пріоритет розробці проблем соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР, критиці буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності, сприяти “справі комуністичного виховання трудящих²².”

Не менш важливі факти щодо тогочасних умов праці українських учених наводив

доктор історичних наук, професор В. Г. Сарбей: “У цьому зв’язку можна пригадати видатного українського історика й етнографа члена-кореспондента АН УРСР К. Г. Гуслистого, навколо раптової загадкової смерті якого у 1973 році ходило багато чуток, бо добре відомо було, як активно він обстоював необхідність наукової розробки історії Запорізької Січі, виступив ініціатором створення капітальної історико-етнографічної праці “Українці”, яка так і залишилася у кількох десятках примірників “макета для службового користування”²³ і т. д., і тому подібне. А трагічна доля зацькованого інспірованою критикою співробітника Інституту кандидата історичних наук І. М. Гапусенка²⁴? Цеж бо він підготував до перевидання тритомник “Історія запорізьких козаків” Д. І. Яворницького, який лише тепер виходить у світ²⁵.”

Цікавим є твердження В. Г. Сарбея стосовно можливості учених Інституту історії АН УРСР в отриманні наукових ступенів і звань: “Автор же цих рядків разом із Ю. М. Гамрецьким²⁶ міг би пригадати, як впродовж п’яти років Вища Атестаційна Комісія СРСР по присудженню наукових ступенів і звань не затверджувала рішення Вченої спеціалізованої ради Інституту історії АН УРСР щодо присудження нам ступенів докторів наук, бо справді, номенклатурні історики знайшли в дисертаціях націоналістичні збочення²⁷. А скільки праць, індивідуально виконуваних за планами Інституту історії АН УРСР, так і не було допущено до друку! Ось хоч би такі, що готувалися лише в одному відділі — історії капіталізму: монографія О. І. Лугової про міста України другої половини XIX ст, В. Г. Сарбея — про проблеми історії України у творчій спадщині основоположників марксизму; планову ж працю П. В. Замкового²⁸ про українські політичні партії початку XX ст. після кількох років роботи автора взагалі було примусово припинено без будь-якого обговорення його висновків. що, безперечно, відбулося на творчій долі вченого, незабаром померлого²⁹”.

У складному становищі знаходилися викладачі вищих навчальних закладів, місцеві дослідники. За дорученням секретаря ЦК КПУ В. Маланчука у серпні 1973 року відділом науки й учбових закладів ЦК Компартії України було перевірено “сигнали” про серйозні методологічні помилки в докторській дисертації доцента Житомирського державно-

го педагогічного інституту С. П. Пінчука на тему “Слово о полку Ігоревім” і українська література XIX–XX століть”, порушення загальноприйнятої процедури розгляду дисертаційної роботи та неправильну позицію в оцінці змісту дисертації з боку ректора інституту, кандидата філологічних наук І. Ф. Осляка та секретаря партбюро, проректора інституту, доктора історичних наук В. Д. Голінченка.

Ознайомившись із змістом дисертаційної роботи С. Пінчука, провівши бесіди з викладачами кафедри української літератури Житомирського педінституту спецкомісія з Києва констатувала: “У докторській дисертації С. П. Пінчука, яку він захистив у січні 1972 р., мають місце серйозні методологічні помилки та націоналістичні збочення. Автор дисертації абсолютизує вплив національної психіки і природно-географічного середовища на формування художнього світорозуміння, замовчує визначальну роль у цьому соціально-економічних та ідейно-політичних факторів. В дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності “Слова о полку Ігоревім” виключно українській національній культурі, повністю ігноруються взаємозв’язки і взаємовпливи української літератури з російською й білоруською.” Разом з тим, завідувач сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України Дорогунцов, звертаючись до ЦК КПУ, пропонував у “справі С Пінчука” здійснити ряд каральних заходів, зокрема, “Доручити ректорату Львівського державного університету в установленому порядку скасувати рішення кваліфікаційної ради про присудження С. П. Пінчуку вченого ступеня доктора філологічних наук і відкликати дисертацію з Вищої атестаційної комісії МВССО СРСР. Увільнити С. П. Пінчука як ідейно незрілу і націоналістично настроєну особу з викладацької роботи у вузі. Притягти до суворої партійної відповідальності і звільнити з посад, які вони займають, ректора інституту І. Ф. Осляка і секретаря партбюро, проректора інституту В. Д. Голінченка за серйозні недоліки і помилки в роботі з кадрами, втрату політичної пильності й відповідальності, безпринципну оцінку ідейно хибної, націоналістичної за своїм спрямуванням докторської дисертації С. П. Пінчука... Необхідно також притягти до відповідальності осіб, які своїми діями підтримували Пінчука і сприяли його просуванню в науці. Вар-

по порушити перед правлінням Спілки письменників України питання про можливість дальшого перебування С. П. Пінчука в СПУ³⁰”.

Зазнала переслідувань у згадуваний період відомий історик та письменниця Раїса Іванченко (Іванова), що вивчала суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. Її наукові праці та художні твори, зокрема, роман “Клятва”, стали предметом, скерованої вищим партапаратом, необґрунтованої критики.

Значною мірою обмежувався в роботі великий поборник козацької старовини Микола Киценко. Бюро Запорізького обкому партії протягом першої половини 70-х рр. знайшло можливість тричі розглянути питання про його роботи “Запоріжжя в бурях революції” та “Хортиця в героїці та легендах” і прийняти рішення про вилучення їх з книжкових магазинів та бібліотек області як таких, що не сприяють вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму³¹.

Упередженість щодо “українського буржуазного націоналізму” не дозволила вирішити на практиці цілий ряд важливих історико-культурних проєктів, вироблених науковою та творчою інтелігенцією України. Ідеться, в першу чергу, про спорудження величного меморіалу на о. Хортиця, присвяченого українському козацтву. Під неусипним оком секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука перебувало будівництво Музею народної архітектури та побуту України (Рада міністрів УРСР 26 лютого 1969 р. за пропозицією Міністерства культури, Академії наук, Держбуду УРСР, Українського товариства охорони пам’яток історії та культури прийняла постанову “Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР”), проєкт якого було розроблено Київським науково-дослідним і проєктним інститутом містобудування 18 травня 1970 року. Протягом тривалого часу В. Маланчук нашітував першому секретарю ЦК Компартії України В. Щербицькому про те, що при підтримці окремих керівників Ради міністрів у передмісті Києва з усіх областей звозиться різноманітний моллох, який не має ні історичної, ні культурної цінності. Врешті-решт, за дорученням В. Щербицького до музею була споряджена спеціальна комісія для з’ясування стану справ. Як довідуємося з доповідної записки в ЦК КПУ від 11 грудня 1972 р., підпи-

саної В. Маланчуком, О. Іванченко та С. Безклубенком, комісії вдалося таки відшукати в роботі музею “ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки”.

Важливо, що під загрозою опинилася навіть ті проєкти, які безпосередньо санкціонувалися вищим політичним керівництвом республіки. Сьогодні навіть важко передати, скільки зусиль довелося докласти Головній редакційній колегії “Історії міст і сіл Української РСР”, очолюваній заступником голови Ради міністрів УРСР П. Троньком, задля виконання цього важливого для української культури проєкту. Варто було видати перший том по Харківській області, як секретар ЦК КПРС М. А. Сулов на нараді ідеологічних працівників піддав брутальній критиці керівництво Української РСР та вчених за ...недбайливе використання паперу та державних коштів. Однак причина полягала зовсім в іншому. Написання літописів міст і сіл, що здійснювалося в Україні, розглядалося ідеологічним апаратом ЦК КПРС як своєрідний прояв сепаратизму, здатний підживлювати “націоналістичні настрої.”

Змусити творити різних за віком, світоглядом, естетичними уподобаннями творчих працівників, вчених за єдиним ідеологічним шаблоном для партійних бонз було завданням не з легких. Тому в апараті секретаря ЦК з ідеології народжувались одна за одною постанови, які мали сприяти “проведенню певної роботи по усуненню істотних зміщень у здійсненні національної політики в галузі культури, виправленню серйозних упущень у питаннях інтернаціонального виховання, дотримання принципу класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного”.

За поданням секретаря ЦК КПУ В. Маланчука 13 квітня 1973 р., ЦК Компартії України схвалив розгорнуту програму протидії ідеології націонал-комунізму, яка на думку головного режисера нової політичної кампанії повинна була ознаменувати собою “рішуче посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовне й всебічне викриття ворожої марксизму-ленізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського³².”

В контексті тогочасних політичних процесів не важко помітити, що вище означена кампанія ставила перед собою не стільки завдання нейтралізації теоретичної спадщини

націонал-комуністичних течій періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., скільки спрямовувалась, за визначенням того ж Маланчука, проти “сучасних трубадурів націонал-комунізму”.

Ретельні кадрові чистки, проведені ЦК КПУ в Інституті історії, Інституті української літератури АН України, інших українознавчих центрах, відштовхнули від них значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусила їх шукати інші шляхи для реалізації своїх планів та задумів.

Новітні організаційно-виховні форми упорядкування наукової та творчої інтелігенції, моральний тиск на дослідників української історії та культури, що супроводжувався пуб-

лічними викривальними кампаніями в 1970-на початку 1980-х років на практиці означало ніщо інше як поворот до класичного сталінізму, до традицій “ждановщини”. Ідеологічний пресинг партійно-державного керівництва в період “застою”, закритість багатьох архівних фондів негативно відобразилися на стані розробки теоретичних проблем вітчизняної історії. Упровадження у повсякденну практику брежнєвсько-сусловської теорії “злиття націй” не тільки призводило до деформації історичної пам’яті і національної свідомості, а й сприяло занепаду центрів по вивченню й збереженню пам’яток культури, народних ремесел, традиційних форм фольклору, гальмуванню вивченню справжньої історії України.

Джерела та література

- 1 Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3009. — Арк. 107.
- 2 Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. — Ф. 1098. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 112.
- 3 Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНИ). — Ф. 1. — Оп. 60. — Спр. 61. — Арк. 23.
- 4 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2545. — Арк. 15.
- 5 Іванчук Р. Благослови, душа моя, господа... Щоденникові записи, спогади. Роздуми. — Л., 1993. — С. 43.
- 6 Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. Збірник документів та матеріалів. — К., 1998. — С. 375, 431–432.
- 7 Архів Управління Служби безпеки України (далі- УСБУ) в Одеській області. — Спр. 24994, т. 1. — Арк. 170.
- 8 Шелест П. Ю. ...Да не судимы будете: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1992. — С. 156.
- 9 Там само. — С. 290–291.
- 10 Див докладніше: Бажан О. “Мене називають сучасним Кочубеєм...” // Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня.
- 11 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 867. — Арк. 160–166.
- 12 Зневажена СЛЮ. — К., 2005. — С. 534.
- 13 Смолій В. А. Федір Павлович Шевченко // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 470.
- 14 Гуржій О. І., Капітан Л. І. Український історичний журнал // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 223.
- 15 Проти рожна // Україна. — 1990. — № 16. — С. 15.
- 16 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 867. — Арк. 109–111, 113–115; Оп. 10. — Спр. 1314. — Арк. 38–51.
- 17 Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 29.
- 18 Шудря М. Суцвіття, бите холодами // Слово Просвіти. — 1996. — 27 липня.
- 19 Державний архів Служби безпеки України (далі- ДА СБУ). — Спр. 69260-ФП, Т. 3. — Арк. 36.
- 20 Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис. — К., 1998. — С. 67.
- 21 Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 27.
- 22 Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. — К., 2004. — С. 63.
- 23 Колективна монографія “Українці” у скороченому вигляді опублікована в 1 томі “Народи мира”. — М., 1964.

- 24 Гапусенко Іван Максимович у 1961–1981 роках молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, дослідник історії України доби середньовіччя, життя та творчості Д. Яворницького.
- 25 Сарбей В. Г. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. Харківський історіографічний збірник. Вип. 2. — Х., 1996. — С. 62.
- 26 Гамрецький Юрій Маркович — старший науковий співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР (1966–1985). У 1970 р. захистив докторську дисертацію “Ради робітничих депутатів України в 1917 р.”.
- 27 У 1972 р. старшим науковим співробітником відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбеем була захищена докторська дисертація “Основопо-
- ложники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія”.
- 28 Замковий Петро Володимирович — дослідник історії України ХХ ст., архівіст, археограф. У 1971–1986 — старший науковий співробітник віділу капіталізму інституту історії АН УРСР.
- 29 Сарбей В. Г. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. Харківський історіографічний збірник. Вип. 2. — Х., 1996. — С. 63.
- 30 Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 416–418.
- 31 Кириченко С. Посмертний лауреат // Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С. 25–27.
- 32 Бажан О. “Мене називають сучасним Кочубеем...” // Літер. Україна. — 1993. — 2 грудня.

Oleg Bazhan

Ukrainian studies under the pressure of ideological persecutions of 1970–1980 s

The autor explores “official” and “unofficial” trends of Ukrainian history studies in the period of “stag nation.

Key words: *political repression social-political life national-cultural politics of Ukrainian Socialist republic.*

